

Politikai szétagoltság és kulturális közösség

AZ ANYAORSZÁGI ÉS A KISEBBSÉGI MAGYAR KULTÚRA

A magyar kultúra Trianon után

A magyar nemzeti kultúra, a magyar irodalmi élet, hasonlóan az ország politikai és gazdasági életéhez, erősen központosított módon fejlődött a kiegyezés után. A kulturális intézmények Budapesten összpontosultak, az írói, művészi és tudományos tehetőségek igyekeztek ezeknek az intézményeknek a keretében elhelyezkedni. A modern magyar irodalom például általában vidéki származású írók műve volt: Ady az Érmellékről, Móricz Szatmárból, Krúdy a Nyírségből, Babits Tolnából, Kosztolányi a Bácskából érkezett, de valamennyien a rohamosan polgárosodó Budapesten találtak szellemi otthonra és váltak íróvá. Ebben a tekintetben a magyar kulturális élet másként alakult, mint a policentrikus módon fejlődő német, olasz vagy némely kelet-európai irodalom, minthogy például Németországban Berlin mellett Münchennek, Lipcsének, Frankfurtnak, Kölnnek, Olaszországban Róma mellett Milánónak, Firenzének, Nápolynak és a szétagolt Lengyelországban Varsó mellett Krakkónak és Lembergnek is fontos kulturális szerepe volt. A magyar irodalom helyzete velük szemben leginkább az ugyancsak erősen központosított francia irodaloméhoz hasonlítható.

A hazai kulturális élet régi, történelmi székhelyei (Debrecen, Szeged, Sopron, Pozsony, Kassa, Komárom, Kolozsvár, Marosvásárhely) sokat veszítettek korábbi szervezőerejükből, és csak a századforduló után történtek kísérletek arra, hogy vidéken is irodalmi központok alakuljanak ki. Ez a törekvés lényegében csak Nagyváradon, az akkori ország dinamikusan fejlődő kereskedő- és ipari városában ért el számottevő eredményeket, ahol valóban nagy hatású kulturális központ jött létre, amit az is tanúsít, hogy *A Holnap* című antológia két egymást követő kötetével ott lépett színre a modern magyar költészet, még a Nyugat megindulása előtt.

Az irodalmi decentralizációt végül is az első világháborús vereség, a modernizációs kísérletek bukása, és ezek következményeként a történelmi ország területének feldarabolása kényszerítette ki. Az 1920-ban megkötött trianoni békeszerződés a magyarság lélekszámának egyharmadát: közel három és fél millió magyart (1,8 milliót Erdélyben, 1,1 milliót a Felvidéken, 0,5 milliót a Délvidéken), valamint számos magyar kulturális központot és intézményt helyezett a szomszédos országok fennhatósága alá, és ezzel a magyar nemzeti irodalom hét évszázados egységét is megtörte.

A történelmi kényszer hatására kialakuló irodalmak az elcsatolt országrészek (Erdély, a Felvidék, a Délvidék) kulturális hagyományaira támaszkodtak, ugyanakkor belső egységben maradtak a magyar irodalom általános törekvéseivel és áramlataival. Kialakult a magyar irodalom policentrikus modellje, amely a maga rendszerében meglehetősen eltér mindazoktól a többközpontú nyelvi kultúráktól (francia, svájci, quebeci, afro-francia; angol, kanadai angol, ausztrál, dél-afrikai angol; német, osztrák, svájci német stb.), amelyek voltaképpen nem ritka képződmények a világkultúrában, hiszen a nagy világnyelvek általában policentrikus kultúrákat hordoznak, így beszélhetünk például a francia irodalom mellett a frankofón irodalmakról, vagy az angol irodalom mellett az angolszász irodalmakról.

A jelenkori világirodalomban meglehetősen általános irodalmi policentrizmust mindenekelőtt a különböző nemzeti kultúrák *nyelvi közössége* teszi lehetővé, a magyar irodalmak esetében másról van szó: itt nemcsak a nyelvközösség fogja össze a politikai határok által máskülönben egymástól elválasztott irodalmakat. A hazai, a romániai, a szlovákiai és a vajdasági magyarság nem tartozik más-más nemzetek keretei közé, állampolgárságuk eltérhet egymástól, nemzeti identitásuk viszont természetesen megegyezik egymással: közös az etnikai és történelmi tudatuk, összeköti őket a közös értékrend és hagyomány. A magyar kultúra (irodalom) policentrikus modelljét lényegében az a tény határozza meg, hogy az anyaország kultúrája (irodalma) mellett az első, illetve a második világháborút lezáró békeszerződések kényszerű következményeként több szomszédos országban is magyar nemzeti kisebbségek élnek, s ezek a kisebbségek – nem utolsósorban nemzeti identitásuk, kulturális önazonosságuk fenntartása érdekében – létrehozták a saját kultúrájukat (irodalmukat).

Miben áll a történelmi Magyarország felbomlása után létrejött magyar nemzeti-ségi kultúrák (irodalmak) különleges helyzete? Az első világháborút lezáró békeszerződések következtében a korábbi kelet-közép-európai „kisebbségi” kultúrák (irodalmak) sorra egyesültek a maguk „anyanemzetének” kultúrájával (irodalmával), a magyar kultúra (irodalom) korábbi egysége viszont éppen ekkor bomlott fel, s Európában szinte egyedül került abba a helyzetbe, amelyben korábban az olasz, a román, a délszláv kultúra (irodalom) élt. Létezik tehát egy „központi” (anyaországbeli) magyar kultúra (irodalom), ugyanakkor létrejöttek a „kisebbségi” (romániai, csehszlovákiai, jugoszláviai) magyar kultúrák (irodalmak), valamint az emigrációs körülmények között született

nyugati magyar kultúra (irodalom): ezeket az együttesen „egyetemes” magyar kultúrájának (irodalomnak) szokás nevezni. A huszadik századi magyarság nemzeti tudatát és kultúráját igen nagymértékben határozza meg az, hogy a kialakult különfejlődés az eredeti nemzeti egység kényszerű felbomlásának következménye volt. Ez a helyzet alapvetően megszabja a magyar kisebbségi kultúrák (irodalmak) státusát és önismeretét: ez a kezdeti státus és önismeret változott meg, ha nem is lényegbevágóan, az időközben eltelt több mint fél évszázad folyamán, nem kis részben azoknak a történelmi kataklizmáknak és megrázkódtatásoknak a hatására, amelyeket e kisebbségeknek és irodalmaknak el kellett szenvedniük.

A kulturális közösség összefogó ereje

A kisebbségi sorba került magyarság jelentékeny áldozatokkal létrehozott kultúrája (irodalma) az egységes nemzeti kultúra kényszerű felbomlásának eredményeként jött létre, s megfelelő országrészek (Erdély, a Felvidék és a Délvidék) művelődési hagyományaira támaszkodott, ugyanakkor lényegi egységben maradt az „anyaországi”, illetve „egyetemes” magyar irodalom általános törekvéseivel és áramlataival. A maga „kisebbségi” (nemzetiségi) tudatának ápolása mellett is őrizte a magyar nemzeti irodalom lényegi egységének tudatát. Ezt az irodalmi tudatot alapozta meg az a tény, hogy a kisebbségi magyar irodalmak képviselői továbbra is az etnikai és kulturális tekintetben homogén magyar nemzethez tartozóknak tudták magukat, de ezt a tudatot erősítette ezeknek az irodalmaknak a szerveződési folyamata is.

A magyar kisebbségi irodalmak ugyanis két forrásból alakultak ki: a regionális magyar kultúrák és az egységes nemzeti irodalmi hagyományok forrásaiból. Ennek a kettősségnek részben „irodalomontológiai”, részben irodalomtörténeti oka volt. Természetes dolog, hogy a magyar kisebbségi irodalmak a maguk regionális hagyományaira is kívántak támaszkodni, hiszen ezek a hagyományok – Kolozsvár, Nagyvárada, Marosvásárhely, Pozsony, Kassa, Szabadka történeti és kulturális hagyományai – biztos erőforrást jelentettek, s minél gazdagabbak voltak, annál természetesebben ment végbe az irodalomalapítás folyamata. (Ez magyarázza azt, hogy Erdélyben viszonylag könnyebben, Szlovákiában és a Vajdaságban viszonylag nehezebben fejlődött ki a magyar nemzetiségi irodalom.)

Am a regionális hagyományok mellett az egész magyar irodalomnak is lényeges szerepe volt a kisebbségi irodalmak megalapozásában és további fejlődésében: az erdélyi, a szlovákiai és a vajdasági magyar irodalom ma is a teljes magyar kulturális örökségre támaszkodik. Nemcsak a korábbi egységes magyar nemzeti irodalom örökségére, hanem a különfejlődés során létrejött nemzeti kulturális értékekre is. A kisebbségi irodalom nemcsak a Balassitól Adyig tartó tradíciót őrzi, hanem azt a további folytonosságot is, amelyet már Kassák Lajos, József Attila, Szabó Lőrinc, Illyés Gyula, Németh László, Tamási Áron, Déry Tibor, Radnóti Miklós, Weöres Sándor, Pilinszky János, Nagy László és Juhász Ferenc munkássága jelöl meg. Számtalan példát lehetne mondani arra, hogy ennek a további irodalmi folytonosságnak az ereje miként határozza meg az erdélyi, a szlovákiai vagy a vajdasági magyar irodalom törekvéseit.

Nemcsak a kisebbségi magyar irodalmak léteben, hanem történeti alakulásában is ez a kettős (regionális és egyetemes magyar) tájékozódás érvényesült. A kisebbségi magyar irodalmak „hőskorában” nemcsak a regionális hagyományok képviselői vállaltak szervező szerepet, hanem azok a polgári radikális, illetve baloldali írók is, akik az

1918–1919-es forradalmak bukása után mint politikai emigránsok telepedtek le a szomszédos országokhoz csatolt területeken. A regionális hagyományok és az emigránsok által képviselt eszmék igen gyorsan ötvöződtek össze, valójában ezek az elvi szintézisek (vagy éppen kompromisszumok) szabták meg a magyar kisebbségi irodalmak ideológiáját a két világháború között. Ez a kisebbségi ideológia viszont maga olyan hagyományt hozott létre, amely a kortárs magyar kisebbségi irodalmak fejlődésének a továbbiakban is fontos tényezője maradt.

Irodalmunk szigettengere

A magyar irodalom egységes intézményi rendjét ugyanaz a nemzedék – a reformkor történelmi felelősségtudattól vezérelt nemzedéke – hozta létre, amely magának a nemzetnek is új utat nyitott, és új közösségi eszményeket adott. Ez az irodalmi egység később az irányzatok és generációk küzdelmei során is fennmaradt, és csak akkor tört meg, midőn a magyarság nemzeti egysége kényszerű módon, az erőszak következtében felbomlott. Akkor szakadt darabokra az a természetes szellemi háló, amelyet irodalmunk megújulásának és európai elhelyezkedésének kezdeményezői: Bessenyei György, Kazinczy Ferenc, Vörösmarty Mihály, majd a Nyugat körül gyülekező „modern klaszszikusok” fontak. Azóta a magyar irodalom történetét úgy is lehetne írni, mint az egység helyreállításáért folytatott állandó és mindig megújuló küzdelmek történetét. Ebben a köznapi küzdelemben vettek részt a több részre szakított nemzeti irodalomnak olyan, ma is mértéket jelentő műhelyei, mint a két világháború közötti Nyugat, a Magyar Csillag, a Válasz, az Erdélyi Helikon, a Páztortúz, a Vajdaságban működő Kalangya vagy a szlovákiai Magyar Írás. Valamennyiük élettörténetében ki lehet mutatni a nemzeti irodalom természetes belső kommunikációja és szellemi szolidaritása érdekében vállalt küzdelmeket.

A magyar irodalom az első világháborút követően ezért nemcsak Magyarország irodalmát jelenti: a szomszédos országokban nagy múltú magyar kisebbségi irodalmak élnek, emellett számos nyugat-európai és tengerentúli városban dolgoznak magyar írók, irodalmi csoportosulások és intézmények. A legtöbb nemzeti irodalomnak vannak tűzhelyei az országhatárokon kívül, a magyar irodalom azonban szinte példa nélkül áll abban, hogy központjainak és intézményeinek tekintélyes része nem a magyar állam területén található. Ilyen hagyományos központ Kolozsvár, Nagyvárad, Marosvásárhely, Szabadka, Pozsony és Kassa, illetve újabban Újvidék és Ungvár, mint „tartományi” központok, amelyekben egy-egy kárpát-medencei magyar régió szellemi élete tömörül. Ezekben a városokban mindenütt működnek (kisebbségi) magyar folyóiratok, könyvkiadók, irodalmi és tudományos műhelyek, kulturális szervezetek.

Irodalmunk – Nagy Károly amerikai egyetemi tanár, az anyanyelvi Konferencia társelnöke találó metaforája szerint – olyan „szigettenger”, amelynek „kontinentális központja” természetesen Magyarországon, illetve a Kárpát-medencében található, tekintélyes része azonban a nagyvilágban szétszórt „szigeteken” él és dolgozik. Ebben az értelemben nemcsak Budapest, Debrecen, Szeged és Pécs, illetve Kolozsvár, Pozsony, Újvidék és Ungvár a magyar nemzeti irodalom központja, hanem Bécs, München, Párizs, London, New York és Toronto is: a világtérképen mindenütt megtalálhatók irodalmunk erősebb vagy gyengébb fényei.

A magyar nemzeti irodalom megosztottsága és többközpontúsága természetesen történelmi tény: olyan állapot, amelyet a közép- és kelet-európai és a nemzeti történelem e századi alakulása hozott létre. Ez a megosztottság és többközpontúság ugyan-

akkor nem jelentheti azt, hogy el kellene fogadnunk a magyar irodalom további „különfejlődését”, és le kellene mondanunk irodalmunk lényegi egységének elvéről. Ezt az elvet követték gyakorlati tevékenységük során a szomszédos országok magyar irodalmi is, igaz, arra általában nem volt lehetőségük, hogy egyértelműen kinyilvánítsák az irodalmi egységnek ezt a tételét. A magyar kisebbségi irodalmak, de a nyugati magyar irodalom műhelyei is, hacsak törekvéseiket nem korlátozta külső erő, mindig is igyekeztek szoros közösségben dolgozni az „anyaország” irodalmával. Ennek igazolására mind az erdélyi, mind a felvidéki, mind a délvidéki magyar írók tollából számos elvi megnyilatkozás idézhető.

Így Erdély magyar írói több alkalommal is kinyilvánították elkötelezettségüket a magyar nemzeti irodalom lényegi egysége mellett, s midőn 1928-ban Ravasz László, aki különben igen nagy megbecsülésnek örvendett az erdélyiek között, „irodalmi skizmával” vádolta a magára találó erdélyi magyar irodalmat, az Erdélyi Helikon külön ankéton tett hitet a nemzeti irodalommal fenntartott szerves közösség mellett. Ennek során Benedek Elek, Berde Mária, Kós Károly, Makkai Sándor, Molter Károly, Reményik Sándor, Spectator (Krenner Miklós), Szentimrei Jenő és Tabéry Géza nyilvánították ki az erdélyi irodalom hűségét az „egyetemes” magyar irodalom iránt.

Hasonló elvek kaptak hangot a szlovákiai Magyar Írás című irodalmi folyóirat Darkó István által jegyzett, 1932-es szerkesztői beköszöntőjében, amely azokra az értékekre figyelmeztetett, amelyeket a kisebbségi irodalmak jelentenek a nemzeti irodalom számára: „a kiforrta, új kisebbségi életforma – olvasható itt – a magyarság egyeteme számára is óhajtott és követett példa legyen, amely új alapokkal erősítse meg az összmagyarság életét is”.

Az erdélyi magyar irodalom képviselői rendre a nemzeti irodalommal fenntartott közösség mellett nyilatkoztak, ennek a közösségtudatnak a fontosságára figyelmeztetett az anyaország írói részéről a két világháború közötti korszak legnagyobb szellemi tekintélye: Babits Mihály is, midőn több alkalommal véleményt mondott az erdélyi irodalom és általában a magyar kisebbségi irodalmak helyzetéről és eredményeiről. Először 1929-ben adott átfogó értékelést az erdélyi magyar irodalom törekvéseiről, midőn a Budapestre távozott Áprily Lajos szerkesztői tisztjét Kuncz Aladár vette át, s őtőle kért az Erdélyi Helikon számára olyan programadó tanulmányt, amely az Erdélyben is követendő „egyetemes magyar szemléletnek a célkitűzéseit” világítja meg. Babits erre a felkérésre írta és jelentette meg az Erdélyi Helikonban *Európaiság és regionalizmus* című tanulmányát, amely a címében megjelölt két fogalom viszonyát tisztázva az európai hagyományok és szellemiség követésének jelölte meg a kisebbségi irodalmak feladatát. A következő alkalommal, 1931-ben Tabéry Géza *Emlékkönyv* című művéről írván hangsúlyozta azt, hogy a kisebbségi magyar irodalomnak a magyar nemzeti irodalom keretén belül kell a maga természetes helyét megtalálnia: „az erdélyi irodalomnak, éppen saját eszméjénél fogva, mely megveti a »hatalmak és határok« esetlegeit, intenzíven vissza kell kapcsolódnia az egységes magyar irodalom vérkeringésébe. Táplálni azt nemes eszméjével, szabadabb légkörével – s táplálkozni annak szélesebb gyökereit erejéből.” Ez a nézet a harmincas évek hazai és erdélyi magyar íróinak általános meggyőződését fejezte ki.

A fejlődés párhuzamai

A magyar kisebbségi irodalmakat nemcsak deklarációk fűzték a nemzeti irodalom egészéhez, fejlődésüknek egész menete a lényegi közösség mellett tanúskodott. A pon-

tos megfigyelések azt igazolják, hogy a nemzetiségi irodalmak irányzatainak, mozgalmainak és poétikai változásainak története szinte párhuzamosan halad a hazai irodalom eszme- és poétikatörténeti alakulásával. A húszas évek avantgarde áramlatai és újrealista törekvései éppúgy párhuzamosan jelennek meg a hazai és a nemzetiségi irodalomban, mint a harmincas évek népi törekvései, költői mitologizmusa és intellektualizmusa, vagy „valóságirodalmának” dokumentarista áramlata. Ugyanez elmondható az ötvenes évek újnépies költői törekvéseiről, a hetvenes évek avantgarde irányzatairól, nyelvkritikai módszeréről, szövegalkotó kísérleteiről vagy a nyolcvanas évek posztmodern áramlatairól.

Éppen ezért nemzeti irodalmunk áramlatait és jelenségeit nem egymástól elkülönítve, hanem egymással összefüggésben kell tárgyalnunk. Elképzelek egy 20. századi magyar irodalomtörténetet, amely az erdélyi Dsida Jenőt vagy Szemlér Ferencet természetesen a Nyugat „harmadik” költőnemzedékének képviselői között helyezi el, Jékely Zoltán, illetőleg Vas István mellett. A magyar népi irodalom hazai, erdélyi, felvidéki és vajdasági alkotó egyéniségeinek is ugyanabba a történeti fejezetbe kell kerülniük, azaz Szabédi László, Kiss Jenő és Horváth István helye ott van Erdélyi József, Gulyás Pál és Sinka István közelében. Ugyanígy a hatvanas-hetvenes évek magyar avantgarde-ját is együttesen kellene tárgyalni, teljesen függetlenül attól, hogy a budapesti irodalmi élet, az újvidéki Uj Symposion, a kolozsvári Echinox vagy a párizsi Magyar Műhely volt a közvetlen szellemi környezete. Az országok szerint történő elkülönítésnek legfeljebb az irodalmi élet intézményrendszerének tárgyalása során lehet helye.

Irodalomtörténeti tény, hogy a szomszédos országokban élő magyar kisebbségi irodalmakat mindig sokkal több szál fűzte a nemzeti irodalom fejlődéséhez, mint a velük egyazon országban élő „többségi” nemzet irodalmához, annak ellenére, hogy szinte minden, de főként román részről, történtek kísérletek arra, hogy a kisebbségi irodalom fejlődéstörténetét a többség irodalmának történetébe ágyazzák bele. (Romániában még román irodalmi lexikon is felvette címszavai közé az erdélyi magyar irodalom néhány kiemelkedő képviselőjét, és sajnos az is megesett, hogy annak idején a budapesti Európa Kiadó román novellaantológiájában vegyültek el a román írók között az erdélyi magyarok!) A többségi irodalommal kialakult kapcsolatok jórészt művelődéspolitikai jellegűek voltak, és voltaképpen beilleszthetők a kelet-közép-európai irodalmak általánosabb fejlődéstörténeti hasonlóságainak keretei közé. A részeire bomlott magyar irodalom mindig is a nemzeti kultúra belső szolidaritásának és egységének mélyen átélt erkölcsi posztulátuma következtében jelölte ki helyét az európai irodalmak családjában, az irodalmi kultúrák között.

Nemzetfogalom a széttagoltságban

A sohasem kívánt, mégis bekövetkezett széttagoltság következtében azonban a magyar irodalmi, mi több, a magyar nemzeti tudat szerkezetének is át kellett alakulnia. Európában hagyományosan kétféle nemzetfogalom jött létre, az egyik a francia felvilágosodás, a másik a német romantika szellemi műhelyében. A felvilágosodás filozófusai az „államnemzet”, illetve a „politikai nemzet” ideológiáját hirdették meg, azaz az állampolgárság kritériumával határozták meg a nemzeti identitást, és egy erős központi hatalom által akarták a nyelvileg és etnikailag heterogén államalakulatokból egységes „nemzetállamot” és „politikai nemzetet” létrehozni. Terveiket „klasszikus” formában

az erőteljesen, esetenként könyörtelenül központosító francia politika hajtotta végre: az a francia állam, amely a 18. század elején még lakosságának közel felében nem franciául beszélő etnikai csoportokból állt (bretonokból, occitánokból, provanszálókból), a 19. század végére már szinte csak a francia etnikumot ismerte (és ismerte el).

Ugyanezt a politikai gondolkodást érvényesítette és érvényesíti a legtöbb közép- és kelet-európai állam, legerőteljesebben Románia: nemcsak a közelmúltban elsodort sztálinista-fasiszta rezsimben, hanem már a két világháború közötti polgári korszakban is. Hasonló törekvések figyelhetők meg a függetlenné vált második Szlovák Köztársaságban is, amely a maga törvényhozásával, így nyelvi, helységnév- és anyakönyvezési törvényeivel a szlovák nyelvnek kíván uralkodó pozíciót adni, politikai gyakorlatában pedig időnként még azokat a határokat is túllépi, amelyeket az „államnemzeti” és „nemzetállami” ideológia megjelöl.

A „politikai nemzet” koncepciójával szemben állt a német romantikus bölcselek, mindenekelőtt Herder és a Schlegel fivérek „kultúr-nemzet” fogalma. Ez, már a német széttagoltság következtében is, azt hirdette, hogy valamely nemzet összefogó ereje nem a közös állam, hanem a közös nyelv, a közös etnikai és történelmi tudat, a közös kultúra és hagyomány. Ez a felfogás érvényesült több közép-európai ország vagy nemzet esetében, így a 19. századi lengyel irodalomban, amely a háromfelé szakított lengyel nemzet közös identitását a lengyel kultúrában találta meg. A 19. században máskülönben is általános jelenségnek számított, hogy a nemzet fogalmát nem a körülhatárolt államterület vagy az intézményes állami szuverenitás, hanem a közös nyelv és kultúra határozta meg. Ebben az értelemben alkottak nemzetet az olaszok és a finnek is.

Hasonló gondolkodást kíván a magyarság jelen helyzete: a magyar irodalmat nem azonosíthatjuk Magyarország irodalmával, és a magyar nemzetet sem határozhatjuk meg a magyar állampolgárok közösségeként. Már azért sem, mert ebbe a közösségbe más nemzetek – szerbek, horvátok, szlovákok, németek és románok – gyermekei is beletartoznak, ha viszonylag kis számban is.

A magyar irodalmat éppen ezért úgy kell definiálnunk, mint a magyar kultúr-közösség irodalmát, akkor is, ha ezt a meghatározást még ma sem méltányolják határozott egyértelműséggel és ismerik el teljes mértékben a szomszédos államokban érvényesülő nemzetiségpolitikai ideológiák. A határokon túli magyar irodalmak jelen helyzetét és lehetőségeit ugyanis ma is az szabja meg, hogy a többségi nemzetek hatalmi intézményei milyen mértékben fogadják vagy tűrik el a magyar kultúr-közösség eszméjét. Ebben a tekintetben, mint közismert, igen különböző állásfoglalások (és politikai gyakorlatok) érvényesülnek. Románia a legutóbbi változásokig egyáltalában nem tűrte el a „kultúr-nemzet”-i koncepciót, ellenkezőleg, hosszú éveken keresztül a „magyar nyelvű román irodalom” képtelen fogalmát akarta ráerőltetni a kisebbségi szellemi élet intézményeire; Csehszlovákia valamivel türelmesebbnek bizonyult, korábban Jugoszláviában, újabban pedig Kárpátalján bizonyos fokú tolerancia volt tapasztalható. Kívánatos volna, hogy Romániában és Szlovákiában is elismerjék a kormányzatok a Kárpát-medencében élő magyarság kulturális nemzeti egységének elvét, habár a román és a szlovák nacionalizmus hagyományai és újabban szerzett tapasztalataink szerint inkább kiéleződő szellemi küzdelmekre számíthatunk.

Igazából csupán egy közép-európai politikai, gazdasági és szellemi integráció növelné meg az egyetértés és a kisebbségi kultúrák iránt tanúsított tolerancia esélyeit. Ennek az integrációnak azonban mostanában megfogyatkoztak a reményei, sőt ellenkezőleg, a közép-európai régió komoly veszedelmeket magában rejtő dezintegrációjá-

nak a tanúi vagyunk. Ez a dezintegráció a kisebbségellenes türelmetlenségtől egészen az úgynevezett „etnikai tisztogatás” bevezetéséig, azaz a szabályos tömeggyilkosságokig rejt magában súlyos politikai veszélyeket.

Azt azonban egyértelműen meg kell állapítanunk, hogy a nemzetiségi irodalmakkal kapcsolatos korábbi felfogásokat és reményeket – hasonlóan más közép- és kelet-európai elképzelésekhez – semmiképpen sem igazolta a történelem. A nemzetiség fogalma csupán üres szólam lehetett akkor, amidőn egy nemzeti kisebbségnek, mint az erdélyi vagy a felvidéki magyarságnak, sokan a kulturális leépülés, az identitástudat módszeres lerombolása, és végül az erőszakolt beolvadás vagy éppen a teljes kiszolgáltatottság, egyáltalán a „másodrendű állampolgárság” sorsát szánták, és úgy is kezelték őket, mint az államban megtűrt „másodrendű” és fegyelmezésre szoruló polgárokat.

A „nemzetiségnek” az a fogalomköre, amelyet a közép- és kelet-európai hivatalos jogi és társadalomtudományi gondolkodás kialakított – és amely valójában a szovjet nemzeti ideológiára épült –, ezért tulajdonképpen használhatatlanná vált, következtetésképp teljesen új elméletet kell kidolgozni, és ennek a kisebbségtudományi elméletnek csakis a nyugati demokráciák társadalomtudományi eredményei és kisebbségpolitikai gyakorlata képezhetik az alapját. Igen jellemző, hogy az erdélyi magyar publicisztika ma már egyértelműen elutasítja a „nemzetiség” fogalmát, és csakis a „nemzeti kisebbség” fogalmával operál. Sőt azóta számosan elutasítják a „kisebbség” fogalmát is, mint amely eleve a hátrányos helyzet elfogadását jelenti, és helyette más terminust követelnek. Ilyen új fogalom azonban egyelőre nem jött létre, ezért pillanatnyilag egy terminológiai zűrzavar állapotában vagyunk.

Nemzeti elkötelezettség és irodalmiság

A kisebbségi magyar irodalmak Janus-arcot mutatnak felénk: egyfelől a maguk nemzeti (nemzetiségi) felelősség- és szerepvállalásában, másfelől abban az irodalmiságban, amelynek mértékéig mindig az esztétikai érték, és sokak véleménye szerint sohasem a nemzeti jellegű közösségi szolgálatvállalás. Ez a szolgálatvállalás mindazonáltal elválaszthatatlan a kisebbségi magyarság irodalmától, minthogy voltak korszakok, amidőn az irodalomnak kellett vállalnia azt, hogy minden áttételezés nélkül a nemzeti élet egyetlen otthona, műhelye és megnyilvánulása legyen. Ebben a helyzetben az irodalom nem pusztán a kultúra központi régiójában foglal helyet, ahogy ezt a közép- és kelet-európai hagyományok megszabták, és nem is egyszerűen „a szellemi élet mindenese”, ahogy ezt ugyancsak a közép-európai irodalmakról szólván – *Közép-Európa* című 1932-es tanulmányában – Németh László megállapította, hanem maga a nemzeti élet, az önazonosság hordozója, a megmaradásnak egyetlen stratégiája. Azaz, nem pusztán irodalom, ha mindenekelett természetesen irodalomnak kell is lennie.

Az utolsó két évszázad folyamán alighanem két nagy fordulatot (paradigmaváltást) ért meg az európai irodalom (a világirodalom). Az elsőt a romantika, elsősorban Herder és a Schlegel testvérek történelem- és művészetbölcselete hozta, amely az egész kontinensen, de főként a közép- és kelet-európai régiókban szervesen összekapcsolta az irodalom és a nemzet ügyét, és az irodalmat tette meg a nemzeti szellem és identitás legfontosabb letéteményesének. Ennek a fordulatnak a nyomán bontakozott ki a magyar nemzeti irodalom is, mondjuk Berzsenyi Dániel és Kölcsey Ferenc romantikájától kezdve, és ennek a „herderi” fordulatnak a szellemisége él tovább a kisebbségi magyar

irodalmi kultúrákban, mondjuk, Reményik Sándor és Györy Dezső költészetétől, Herceg János és Kós Károly regényeitől kezdve még: Sütő Andrásig, Dobos Lászlóig, Gion Nándorig, Kányádi Sándorig, Tózsér Árpádig és Fehér Ferencig.

A második nagy fordulatot a huszadik század átalakult világképe és új bölcselete indította el, méghozzá két módon, két áramban: egyrészt az egzisztencialista filozófia, másrészt a modern nyelvfilozófia áramában. És ha az első nagy fordulat Herder, akkor a második Heidegger és Wittgenstein nevéhez köthető. Ennek a fordulatnak a jegyében válik az irodalom előtt álló nagy kihívássá egyrészt maga az emberi létezés, amelyre elsősorban az irodalom, a művészet képes választ adni, minthogy az emberi lény leginkább a művészi alkotásban tud azonosulni önmagával és a léttel. Ahogy Heidegger írta nevezetesen, *Hölderlin és a költészet lényege* című tanulmányában: „a költészet a lét és a dolgok alapító megnevezése – nem tetszőleges mondás, hanem az, ami által válik csak minden nyilvánvalóvá, amit aztán a mindennapi beszédben megbeszélünk és elintézünk.” A másik, az irodalom előtt álló nagy kihívás pedig maga a nyelv, az a tény, hogy az ember a nyelv által azonosítja önmagát, és az emberi létezés valójában a nyelv által történt létezés, amiből az is következik, hogy az irodalom nem etikai vagy bölcséleti mondanivalója, hanem csupán nyelvi és poétikai felépítése által létezik, következésképp a műalkotásnak nincs nemzeti felelőssége és morális célzata.

A magyar irodalom „heideggeri” fordulata tulajdonképpen már a két világháború között végbement: Kosztolányi Dezsőnél, Szabó Lőrincnél, József Attilánál, s az elmúlt évtizedben bontakozott ki a szemünk láttára a „wittgensteini” fordulat: a neo-avantgárd és posztmodern írók műveiben. Mindez azonban nem teszi érvénytelenné a „herderi” szellemiség és kultúra hagyományait és jelen idejű érvényességét: azok, akik az emberi létezés abszurd tapasztalataival vagy éppen magával a nyelvvel küzdenek, nem kell, hogy elutasítsák a nemzeti közösség iránt érzett felelősségtudatot. Különösen a kisebbségi létben, ahol többnyire nincs is mód arra, hogy valaki kivonuljon a szellemi küzdelmek arénájából, és magát a létezést szemlélve vagy a nyelvfilozófiák tanításai között búvárkodva építsen magának személyes identitást.

Talán nincs is szükség ilyesmire, a műalkotás értékét ugyanis nem az dönti el, hogy valaki milyen paradigmához igazodik. A valóban értékes műalkotásokat sohasem lehet egyetlen irodalmi paradigmához hozzákötni, és az irodalom általában mindig több mint pusztán irodalmi értékek együttese. Alighanem igaza van T. S. Eliotnak, aki a következőket jegyzi meg: „Az irodalom »nagyságát« nem lehet kizárólag irodalmi értékmérőkkel meghatározni, bár nem szabad elfelejteni, hogy azt, vajon valami irodalom-e avagy sem, csakis irodalmi értékmérőkkel határozhatjuk meg.” Vajon miben állnak azok az „irodalmon kívüli” minőségek, amelyek megszabják valamely műalkotás „nagyságát”? Ezek között minden bizonnyal ott vannak a műalkotásban kifejezésre jutó gondolat és erkölcs értékei, következésképp a nemzeti identitás és kultúra fenntartásának értéke is. Erre utal különben René Wellek és Austin Warren ismert irodalomelméleti kézikönyve (*Az irodalom elmélete*) is, midőn az írói alkotások értékelésének két alapvető kritériumát a következőképp jelöli meg: „a művészet mint öncél s a művészet mint közösségi rítus és kulturális kötőerő”. A „közösségi rítus és a kulturális kötőerő” pedig kétségtávol magába foglalja a nemzeti szerep- és feladatvállalást, azaz az irodalom „herderi” paradigmáját és szemléletét.

Az irodalmi paradigmák általában különben sem érvényesülnek a maguk vegyiszta mivoltában, és éppen a kisebbségi magyar irodalmak példázzák azt, hogy a „herderi”, a „heideggeri” és a „wittgensteini” irodalomfelfogás tulajdonképpen nemcsak

összefér egymással, hanem szintézisbe is hozható. Ezek az irodalmak számos olyan művet kínálnak számunkra, amelyek átfogó módon több irodalomfelfogást és paradigmát is képviselnek. Így Kányádi Sándor nagyívű költeménye: a *Halottak napja Bécsben*, Dobos László természeti és történelmi katasztrófákat együttlátó „dunai” regénye: az *Egyszál ingben*, Gion Nándor nosztalgikus történelmi parabolája: a *Virágos katona*, Szilágyi István mitoszregénye: az *Agancsbozót*, vagy Sütő András bibliai fogantatású drámai példázata: a *Káin és Ábel* egyszerre és egymástól elválaszthatatlanul mutatja a „herderi” és a „heideggeri” paradigmák tulajdonságait, hiszen mind a három az emberi létezés végső dolgait ragadja meg, egyszersmind a kisebbségi magyarság, az egész magyarság „sorstapasztalatait” fejezi ki. Szilágyi Domokos, Cselényi László, Tolnai Ottó és Szócs Géza költészetének pedig van egy „wittgensteini”, tulajdonképpen nyelvkritikai és van egy „herderi”: a kisebbségi magyarság tapasztalatait összegző karaktere. Minden arra utal, hogy a nemzeti elkötelezettséget, a nemzeti felelősségvállalást és az irodalmiságot nem lehet egymással szembeállítani.

Egység és különbözőség

A kisebbségi irodalmak és a magyar nemzeti irodalom kapcsolata természetesen idővel megváltozott, ha teljes mértékben nem alakult is át. A két világháború közötti korszakhoz képest a magyar kisebbségek erősebben kezdtek integrálódni a szomszédos országok társadalmába, ez nagyrészt az akkori diktatórikus jellegű társadalomszervezés történelmi következménye volt, ugyanakkor növekedett a kisebbségi irodalmak autonómiája. A végbement fejlődés, illetve ennek előre látható további menete olyan többközpontú magyar irodalmat alakít ki, amelynek csak az egyik, bár kétségtelenül a leg-erősebb ága a magyarországi magyar irodalom. A magyar nemzeti irodalom struktúrája ennek következtében sajátos irodalmi „respublicára” hasonlít: ebben a „köztársaságban” a hazai irodalom mellett el nem hanyagolható szerepe van a romániai, a csehszlovákiai, a jugoszláviai, a kárpátaljai, illetve a nyugat-európai és tengerentúli magyar irodalomnak. Ennek az irodalmi „respublicának” az egység és a különbözőség a lényegi tulajdonságai: egység az irodalom nyelvi, etnikai, történelmi és kulturális sajátosságaiban, különbözőség társadalmi feltételeiben, konkrét nemzetiségi és részirodalmi feladataiban.

Mindez megváltoztatta a magyar kisebbségi irodalmak önismeretét és kötődésrendszerét: ennek az önismeretnek és kötődésrendszernek az újszerű meghatározását először az irodalmi életben közkeletű „kettős kötődés” elmélete próbálta elvégezni. Közismert, hogy ez az elmélet a nemzetiségi irodalmak egyrészt etnikai, nyelvi és kulturális, másrészt állampolgári és társadalmi kötődését tételezte, és ennek keretében egyaránt kifejezte a széttagolt magyar irodalmi kultúra egységének és különbözőségének tudatát. Természetesen ennek az elméletnek az értelmezését is alaposan átalakította a változó idő. Ma már egy „harmadik”, talán mindennél fontosabb kötődésről is beszélünk, arról, hogy a kisebbségi irodalmaknak elsősorban az erdélyi, a szlovákiai, a vajdasági és a kárpátaljai magyarság etnikai és kulturális fennmaradását kell szolgálniuk, és ezzel bizonyos regionális elkötelezettséget és érdeket kell kifejezniük.

Erről beszélt Kányádi Sándor, midőn egy 1967-es bécsi előadásában a következőket állapította meg: „Íme költészetünk személyleírása. Neve: romániai magyar költészet. Állampolgársága: román. Nemzetisége – nyelve, hagyományai: magyar. [...] Szülőanyja és dajkája: Erdély szellemi öröksége, az a szellem, melynek védőszárnyai alatt addig is több komoly magyar, román és szász kulturális kezdeményezés vált valóra,

s hagyott századokra visszamenően emléket, értéket maga után.” Ezenkívül a „kettős kötődés” elmélete által megjelölt állampolgári elkötelezettség is csak úgy lehet igazán érvényes és tartalmas, ha az egyenjogúságra, a személyi és közösségi jogok érvényesülésére, illetve egy működő kulturális autonómiára támaszkodik. Máskülönben nem „kötődés” ez, hanem kiszolgáltatottság, amely a kisebbségi irodalomnak nemcsak fejlődését, de pusztá fennmaradását is lehetetlenné teszi.

A „kettős” vagy éppen „hármás” kötődés elmélete bizonyára nem alakítja át radikális módon a szomszédos országokban kifejlődött magyar irodalmak „ontológiai” lényegét, azaz nem zárja ki őket a magyar irodalomból, s nem helyezi át őket más nemzeti irodalmak kereteibe. Ha az irodalmat a francia irodalomfilozófushoz, Roland Barthes-hoz hasonlóan egyrészt úgy tekintjük, mint intézményt, másrészt mint művet, illetve mint művek történeti és esztétikai rendszerét, a magyar nemzetiségi irodalmak irodalomtörténeti elhelyezése is kettős lehet. Mint intézmény, a maga különleges helyzetének megfelelően működik, autonómiára törekszik, s amilyen mértékben a kisebbségi politikai gyakorlat ezt lehetővé teszi, kulturális autonómiaként kíván kapcsolatot találni a többségi nemzet irodalmával, a kulturális autonómia szintjén fejezve ki a nemzetiségi önrendelkezés általánosabb követelményeit. Mint mű, pontosabban mint művek esztétikai és történeti rendszere viszont a magyar irodalom szerves részét alkotja, és természetesen helyet foglal el a magyar nemzeti irodalom rendjében.

A magyar kultúra közössége – stratégiai feladatok

Meggyőződésem szerint nekünk most a kulturális közösség (a lényegi kulturális egység) gondolatát, a nemzeti és szellemi összetartozás ügyét kell előtérbe állítanunk, már csak a Közép- és Kelet-Európában tapasztalt történelmi átalakulások következtében is – minthogy ezek az átalakulások közelebb hozták hozzánk a magyarság kulturális közösségének helyreállítását, amely leginkább sürgető történelmi feladataink közé tartozik. Mindez megköveteli a kisebbségi létben, illetve a szétszóródásban élő magyar irodalmak intézményeinek közeledését: a folyóiratok, a könyvkiadók és az irodalmi körök, egyesületek szoros együttműködését. A régiókban bekövetkezett változások után nem érhetjük be nemzeti irodalmunk elvi és lényegi egységének deklarálásával, a következő évtizedben az irodalmi intézmények tartalmas és eleven kapcsolatát és együttműködését kell létrehozunk. Jelenti ez azt, hogy szerződéses viszonyra alapozott együttműködést kell teremteni a különböző országokban működő magyar könyvkiadók és folyóiratok között, és anyagilag, erkölcsileg egyaránt támogatni kell a kisebbségi létben dolgozó magyar kulturális intézményeket. A lehető legtermészetesebb dolognak tartom azt, hogy kolozsvári, pozsonyi, újvidéki, ungvári vagy éppen bécsi, párizsi, londoni és New York-i magyar írók budapesti, debreceni vagy szegedi folyóiratokban és könyvkiadóknál vállaljanak szerepet, és persze azt is, hogy magyarországi írók szerepeljenek a szomszédos országok magyar irodalmi fórumain.

Szükség van arra is, hogy a kisebbségi magyar irodalmak adják fel azt a defenzív magatartást, amelyet – kétségtelenül az adott ország nemzetiségi és kulturális politikájának nyomása alatt – időnként tanúsítottak. A hagyományos „kisebbségi beszédmód” helyett egy új beszédmód kialakítására van szükség, amely elutasítja a történelmileg kialakult kisebbségi önkorlátozást és a túlzó óvatosságot, meg tud küzdeni a szabad beszédért, és valóban a „sajátosság méltóságát” képviseli. A kisebbségi magyar irodalmak

ugyanis nem állnak egyedül, hanem éppen az egyetemes magyar irodalom lelki közösége és belső szolidaritása következtében egy tizenöt milliós nemzet és egy európai „kulturális középhatalom” integráns részét alkotják.

A Magyarországgal szomszédos országok politikájának és többségi kultúrájának is meg kell értenie, hogy partnerük nem a kisebbségi magyar irodalom, hanem az egész magyar irodalom, s a kisebbségi magyar kultúrákat nem kezelhetik egy sajátos nyelvi „underground” kulturális képződményként, hanem csakis a magyar nemzeti irodalom részeiként. Ugyanezt kell tudatosítani a magyarországi szellemi és politikai életben és közvéleményben is, amely időnként maga is hajlamos arra, hogy a kisebbségi magyar irodalmakban valamiféle kulturális egzotikumot lásson, és vele ne a természetes lelki szolidaritás, hanem valamilyen paternalista gyámkodás jegyében tartson fenn kapcsolatokat. Ezért ezen a téren is közös töprengésre, és főként megoldásra váró kérdések megfontolt elemzésére van szükség.

A tennivalók persze ennél is nagyobbak: irodalmunk nemzeti egységét, de talán szívesebben mondanám így: közösségét, és ezáltal a magyarság kulturális egységét, kulturális közösségét kell helyreállítanunk. Ezért a közösségért a diktatúra évtizedei alatt is folytak küzdelmek, többnyire magányos partizánakciók, amelyek jobbára a hatalom gyanakvásával és rosszallásával találkoztak idehaza, és heves, olykor hisztérikus ellenállást váltottak ki a szomszédos országok politikai és művelődéspolitikai köreiben. Az elmúlt esztendőkből tudunk jelenteni és le tudunk szögezni néhány alapelvet, amelytől ma sem tágíthatunk. Ezeket az alapelveket mindenképpen érvényesítenünk kell a szomszédos népekkel és kormányokkal a közeljövőben meginduló tárgyalások és egyezkedések során: a közép-európai egyetértés és együttműködés kialakításának folyamatában.

Ilyen alapelv, talán az első elseje: a magyar nemzeti kultúra (és irodalom) megbonthatatlan közösségének tétele. Ennek az alapelvnek a képvisellete elengedhetetlen a következő években: újlagos feladása vétek volna, okos érvényesítése halaszthatatlan feladat. A mi felelősségünk sem kisebb, mint a reformkori vagy a Trianon utáni irodalomalapítóké volt valamikor. „Előttünk egy nemzetnek sorsa áll” – mondhatjuk Vörösmartyval, annak is tudatában, hogy a magyarság számára a nemzet és a nemzeti irodalom fogalma mindig szorosan összetartozott, s annak tudatában, hogy amit a történelmi események erőszakos kényszere megbontott, azt a szellemnek kell ismét egybefognia.